

УДК 32. 008: 94 (477) «192»

**МАНІПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК
СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ
РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ НЕПУ**

**MANIPULATIVE TECHNOLOGIES AS A
CONSTITUENT OF THE PROCESS OF
LEGITIMIZATION OF THE SOVIET POLITICAL
CULTURE IN UKRAINE IN THE PERIOD OF NEP**

Непіпенко Л. П.,

кандидат історичних наук, доцент, професор
кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
Національна академія національної гвардії
України (Харків, Україна),
e-mail: nempel61@gmail.com,
ORCID (<http://orcid.org/0000-0002-1165-5163>)

Nepipenko L. P.,

Candidate of Historical Sciences, Docent, Professor at
the Department of Social and Humanitarian Sciences,
National Academy of the National Guard of Ukraine
(Kharkiv, Ukraine), e-mail: nempel61@gmail.com,
ORCID (<http://orcid.org/0000-0002-1165-5163>)

У статті простежуються маніпулятивні технології більшовиків у Радянській Україні 1920-х рр. Період непу відрізняється посиленням можливостей маніпулювання масовою політичною свідомістю через об'єктивні обставини, адже більшовики, захопивши владу на хвилі масштабної екстремалізації масової свідомості та поведінки населення, закономірно зіткнулися з проблемою легітимізації власної політичної культури, нормалізації суспільно-політичного життя. Це потребувало повної зміни політичних, культурних та економічних пріоритетів населення, через що відбувалось формування нового класово-війовничого образу мислення та взаємовідносин в українському суспільстві. Теоретико-методологічною основою вивчення проблеми стали принципи історизму, об'єктивності, системності, сучасні уявлення про сутність маніпуляції та маніпулятивні технології. У процесі підготовки статті були використані: діалектичний метод, включаючи принципи розв'язку, детермінізму, сходження від абстрактного до конкретного, відповідності логічного та історичного; загальнонаукові методи дослідження (аналіз і синтез фактичного матеріалу, індуктивні та дедуктивні умовиводи, класифікація, історико-порівняльний); методи лінгвістичного аналізу (діахронічний, як метод розгляду мовного явища в динаміці розвитку; синхронічний, як метод дослідження певного історичного етапу в розвитку мовних явищ; лінгвостатистичний, як метод отримання кількісних даних для встановлення закономірностей побудови текстів).

Ключові слова: політична культура, маніпуляція, маніпулятивна стратегія, маніпулятивна тактика, маніпулятивні технології.

Manipulative technologies of the Bolsheviks in the Soviet Ukraine of 1920s are traced in the article. The period of NEP is notable for extended opportunities for manipulation with the mass political conscience due to the objective circumstances connected with the fact that the Bolsheviks seized the power on the wave of sweeping extremalization of the mass conscience and behaviour and were logically faced with the problem of legitimization of their political culture and normalization of social life. It required the total change of political, cultural and economic priorities by means of which a new socially belligerent way of thinking and relations was formed in the Ukrainian society. Theoretical and methodological background to the research includes principles of historicism, objectivity, systematic approach, current thinking on manipulations and manipulative technologies. Dialectical method including principles of development, determinism, ascent from the abstract to the concrete, correspondence between the logical and the historical, general-scientific methods of research (analysis and synthesis of factual material, inductive and deductive reasoning, classification, comparative historical method), methods of linguistic analysis (diachronic, as a method of analysis of linguistic phenomena in dynamic

development; synchronic, as a method of analysis of a definite historic stage in the development of linguistic phenomena; statistical linguistic analysis as a method of obtaining quantitative data for determination of consistent patterns of text construction) were used in the process of preparing the article.

Keywords: political culture, manipulation, manipulative strategy, manipulative tactics, manipulative technologies.

Постановка проблеми. Дослідження практики політичного маніпулювання масами, масовою політичною свідомістю і масовою політичною поведінкою є актуальним теоретичним і практичним завданням сучасних гуманітарних і суспільних наук. Зацікавленість вивченням історичних, соціокультурних причин, умов та технологій використання маніпулятивних стратегій і тактик у політичному процесі обумовлюється певними чинниками. З одного боку, фактом своїх суттєвих переваг порівняно з використанням силових та економічних методів панування, управління та контролю, оскільки ведеться непомітно для об'єктів маніпулювання. А з іншого – своїми далекосяжними наслідками, адже жертвами такого маніпулювання стають великі маси людей і навіть народи. Той факт, що сучасний стан політичної культури населення України не можна розглядати поза впливами комуністичної ідеології, вимагає відповідного переосмислення всієї політико-культурної системи, яка активно почала формуватись в українському суспільстві в 20-ті рр. ХХ ст. Так звана «радянська людина», формування якої цілеспрямовано відбувалось на ґрунті примусової однодумності за допомогою маніпулятивних технологій, як складової процесу легітимізації більшовицько-комуністичної політичної культури в Україні, і досі зорієнтована на очікування батьківської турботи з боку влади, готова одностайно схвалювати чи заперечувати її рішення, мало здатна до відповідальних політичних дій. Практика свідчить, що нерозвиненість масової демократичної політичної свідомості та масової демократичної культури, відсутність сталих демократичних традицій дозволяють багатьом лідерам різних політичних сил сучасної України відверто маніпулювати свідомістю людей.

Маніпуляції є предметом дослідження різних наук: соціальної та політичної філософії, політології, психології, теорії соціальних комунікацій, лінгвістики тощо. При цьому проблема меж і практики маніпуляції свідомістю людини була започаткована ще кілька тисячоліть тому. Зокрема, у своїх статтях Ю. Пуо [38] та І. М. Левицька [26], аналізуючи культурно-історичні витоки та еволюцію феномену маніпуляції, зазначають, що східна культура має значний історичний досвід використання психологічних маніпуляцій в різних сферах суспільного життя. Маніпулятивний підхід знайшов свій вияв в культурі стародавнього Китаю, де органічно був включений до військової справи через мистецтво таємного управління супротивником, взагалі був філософським, ідейним підґрунтям і практикою політики та дипломатії. Е. А. Мельник, розглядаючи ритуал та етикет у якості інформаційно-комунікаційних технологій маніпулятивного впливу на свідомість та поведінку людини, зазначає, що багато постулатів античної філософії, зокрема Сократа,

Платона, Аристотеля свідчать про зацікавленість античних філософів проблемою маніпуляції [28, с. 25]. Взагалі факт маніпуляції людьми знайшов своє відображення в різні історичні періоди в працях авторів різних культур і країн [38, с. 20]. Наприклад, Платон унікальність маніпуляції вбачав у тому, що вона, будучи практично єдиним засобом, який здатний підпорядкувати волю людини, вселити у неї необхідний спосіб мислення, спонукає ще й до здійснення певних дій без очевидного насильницького примусу. Політиків Європи маніпулятивними стратегіями озброїв у XVI ст. Н. Макіавеллі. Хоча предметом зацікавленості філософів і політологів проблема маніпуляції стала у XVIII ст., у науковий обіг це поняття було введено західними політологами лише у 40 – 50-ті рр. XX ст. У 60-х рр. XX ст. поняття «маніпуляція», як наукова категорія, було введено й у психологію, науковцями якої сьогодні активно вивчається за напрямками міжособистісної взаємодії та інформаційної безпеки.

Однією з перших праць з проблем маніпуляції свідомістю стала книга німецького соціолога Герберта Франке «Маніпульована людина» (1964 р.) [45]. Він зауважив, що «під маніпулюванням у більшості випадків слід розуміти психічний вплив, який здійснюється таємно, а отже, і на шкоду тим особам, на яких він спрямований» [45, с. 23]. Також теоретико-методологічними орієнтирами розкриття означеної проблеми стали праці М. Бубера, М. Вебера, Н. Михайловського, С. Московічі, Х. Ортега-і-Гассета, А. Соколова, Г. Шиллера [2].

Сьогодні проблема маніпуляції, її стратегії та тактики, маніпулятивних технологій є усталеним предметом зацікавленості багатьох авторів. На цю тему опубліковано великий обсяг наукових досліджень. Досить популярною є концепція політичного маніпулювання, в межах якої розглядається взаємодія влади та суспільства, соціальний механізм панування меншості над керованою більшістю. Зокрема, розгляду політичного аспекту маніпулювання свідомістю, як засобу утвердження влади, присвятили свої праці В. Авченко, Н. Гронская, С. Загурська, С. Кара-Мурза, Н. Королев, О. Руда [1, 9, 21, 22, 24, 42]. Психологічний аспект маніпулятивного впливу досліджується в працях Є. Доценка, Г. Грачова, В.П. Шейнова [8, 18, 49]. Формам маніпуляції суспільною свідомістю в історичному контексті присвятили свою статтю О. Цільмак і Ю. Журжа [47]. У філософії, політології, соціології, філології, психології з'явилися десятки дисертаційних досліджень з проблем маніпуляції, серед яких на особливу увагу заслуговують праці О. Цветкова «Політичне маніпулювання: Природа та особливості в різних типах політичних систем» [46] та І. Князевої «Маніпуляції суспільною свідомістю: сутність, історичні форми, трансформація: соціально-філософський аналіз» [23].

Не дивлячись на вищезазначене проблема політичного маніпулювання і досі не має концептуального розкриття, не чітко визначено місце політичного маніпулювання в системі політичних категорій, співвідношення понять «політичне маніпулювання» та «маніпуляція свідомістю». Ма-

ніпулювання не отримало достатньої розробки в теорії політики, що заважає розумінню існування об'єктивного підґрунтя політичного маніпулювання як феномена не лише сучасної політики, а й в його історичній ретроспективі, описанню параметрів маніпулювання, його системних зв'язків.

Не дивлячись на існуючі розбіжності в поясненні сутності політичної маніпуляції, більшість дослідників вважають, що свій вияв вона знаходить у прихованому управлінні політичною свідомістю та поведінкою людей з метою примусити їх діяти або не діяти всупереч своїм інтересам за наявності створеної ілюзії нібито власного вільного вибору. Через такий особливий вплив у свідомість людей під виглядом об'єктивної інформації вкорінюються неявні, але бажані для певних політичних сил змістовні конструкції з метою формування у населення необхідних для себе цінностей, норм, ідеалів і т.п. та відповідних дій на їхній підставі.

Мета статті – простежити динаміку і кореляцію процесу маніпулювання масовою політичною свідомістю населення Радянської України періоду непу, його стратегічну та тактичні складові.

Виклад основного матеріалу. Одним з основних показників і виразників сутності й динаміки функціонування політичної культури, невід'ємним компонентом політичного життя, котрий передає її зміст, характер і спрямованість є політична мова (мова законодавства, адміністративно-правова термінологія, мова управління, спілкування, переговорів, політичного виховання та пропаганди). За твердженням одного з засновників психології В. Вундта сучасні держави у більшості є творіннями мови, адже вона допомагає створити єдину громадянську у членів етносу, які увійшли до складу нової держави [7, с. 226]. Саме тому серед великої кількості тактичних дій маніпулятивного впливу на суспільну свідомість особливий інтерес мають методики лінгвістичного характеру. Влада мови, мовне маніпулювання, як інструмент влади, полягає у використанні особливостей мови, її застосуванні з метою прихованого впливу з нав'язування певного уявлення про дійсність, ставлення до неї, емоційної реакції чи намірів, які не співпадають з тими, які б люди (людина) могли б сформувати самостійно. Держава, виконуючи інтегративну функцію з метою досягнення стабільності та забезпечення умов нормальної життєдіяльності суспільства формує дохідливий зі стандартністю формувань продержавний дискурс функціонування мови, об'єктивне завдання якого полягає в мобілізації суспільної думки для підтримки офіційної точки зору на політичну проблему. Тим самим, тип політичної культури і особливості політичної мови тісно взаємозв'язані. Можна стверджувати, що політична культура - це мова політичного життя та дискурсу, словник і граматики політичного взаємопорозуміння [29, с. 11, 19].

В Радянській Україні періоду непу, на тлі створення соціально однорідного суспільства, боротьби з інакомисленням, відбувалося активне впровадження більшовицько-комуністичної ідеології у свідомість людей за допомогою всеохоплюючої

системи переконання, шляхом «вбивання», «забивання» в голову маси нечисленних, але основних «вузлових» формул і гасел, які відповідали потребам дня [3, с. 9; 40, с. 36, 37]. Так через формування нової офіційної мови, становлення нових мовних пріоритетів, що активно впливали на психіку та поведінку людини відбувалась зміна базисних настанов свідомості населення Радянської України. Контроль над мовою використовувався у якості контролю над суспільством.

Радянські політичні тексти 20-х рр. пістрявлять яскравою емоційною забарвленістю, постійним звеличенням, схваленням першої країни, де переміг соціалізм, її заслугами перед людством, пафосом рівності, свободи, майбутнього щастя в межах соціалізму, жагучою вірою в справедливе оновлення суспільства, риторикою натхнення та ентузіазму революціонера (майбутнє за нами, в єдності наша сила тощо). Подібними гаслами, як одного з видів експресивно-імперативного впливу мови на маси, прикрашалися будинки, стіни клубів, їдалень, читалень. Мова партійців відрізнялася катехізічною формою питань, простих зрозумілих відповідей щодо вирішення проблем сучасності та світлого майбутнього, спрощеним розумінням ідей комунізму як своєї релігії [25, 1927, №6, с. 53-54; 39, с. 4-6; 43, с. 121, 122, 132]. В основі політичної мови більшовицько-авторитарної влади в Україні періоду непу була метафора, що вказує на зрушення її базисної структури на майбутнє, його канонізацію, описування і змальовування того, чого ніхто не бачив: «СРСР - ліхтар, що освітлює шлях до знищення капіталізму», до «щасливого царства» радісної праці і життя, «прапор звільнення пригнічених національностей», «партія - моноліт, червоний прапор, маяк світової революції», лише ми, робітники – «діти святої армії праці, землею будемо володіти» [13, спр. 1057, арк. 87; спр. 2416, арк. 20, с. 25; спр. 2417, арк. 24; 17, с. 182, 185, 547; 19, с. 52, 120; 32, с. 533; 37, с. 21; 48, с. 364, 366; 50, с. 3 - 4; 51, с. 74]. А яким буде цей новий світ знали і бачили лише основоположники марксизму та вожді пролетарської революції. Це вело до поступової канонізації і догматизації їх текстів, до постійного цитування та посилення на вождів різного рівня. Тільки ленінізм, як наука, мав авторитет [17, с. 313 - 314, 388; 19, с. 79 - 80; 32, с. 9, 85, 98, 160, 315; 37, с. 38].

Весь політичний словник, радянська офіційна термінологія періоду непу насичена образами і метафорами, запозиченими із військової лексики, мала виразно класово-війшовничу спрямованість, фіксувала наявність розвинутого механізму придушення ініціативи та самостійності думки, адміністративного контролю за населенням, централізацію влади, обстановку секретності і підозрливості, що свідчило про мілітаризацію радянського ладу. В роки непу продовжувалася класова боротьба за ленінську лінію, соціалізм, укріплення радянської республіки; проти ворожих капіталістичних держав, буржуазного спорту, примиренства, опортуністів, ухилів і нейтральності, зі зловживаннями і злочинами членів КП(б)У; за єдність партії, за

культуру, молодь, ідейний вплив та якість складу слухачів вузів; з політично ворожою літературою, буржуазною ідеологією в вузах, з бюрократизмом, безробіттям... Ця боротьба велася на численних фронтах - господарчому, економічному, політичному, піонерському, культурному, освітянському, неписьменності, викладацькому, національному, професійному, спортивному, ідеологічному, історичному тощо. Там діяли всілякі армії, полки, загони - робітників і селян, кустарів, гірників, буржуазії, дітей, комсомольська легка кавалерія і піхота, партійна армія та важка артилерія. Вони оголошували рішучу війну прогулам, другорічництву, недисциплінованості, штурмували школу, табір ворогів радянської влади, завойовували твердині науки, марксистську педагогіку і світогляд, оволодівали фортецею кадрів, командними висотами на селі. Були озброєні ленінізмом, ідеологією робітничого класу, червоною зброєю, комуністичною політичною свідомістю і культурою. Цьому сприяли мобілізації комуністів України на боротьбу за генеральну лінію партії [4, с. 3, 33, 43; 6, с. 86; 10, с. 10, 45, 70; 11; 12, спр. 584, арк. 40 - 46; спр. 787, арк. 10 - 11, 98 - 100; спр. 791, арк. 6 - 6 зв.; спр. 869, арк. 70 - 72; 13, спр. 409 - 411; спр. 694, арк. 151; спр. 1999, арк. 38; спр. 2196, арк. 40; спр. 2212, арк. 11 - 30; 14, спр. 141; спр. 734, арк. 1; спр. 911, 1180; 15; 16, спр. 70, арк. 15 - 16 зв., 24 зв. -25, 66, 92 зв., 93, 118 зв.; 17; 31; 32; 33; 37, с. 10 - 99; 44, с. 74]. Загальна воєнізація країни, яка почала проводитися з 1925 р. лише сприяла подальшій мілітаризації культури і мови населення Радянської України. Політична лексика періоду непу перенасичена армійськими термінами: «ми готові віддати всі сили», «вести боротьбу, незважаючи на жертви», «самовіддано досягти нового світу», «на фронті побудови соціалізму неминучі великі жертви», надсилаємо до партії тих, хто «готовий жертвувати собою, підкорити особисте життя життю партії», «бойова партія більшовиків», «велика ленінська армія», «авангард пролетаріату і світової революції»; «ЦК ВКП(б) - генеральний штаб партії, ленінізму і пролетарської революції», «опозиція - табір противників і ворогів», «КП(б)У - загін ВКП», одна «з перших в боях за ленінську лінію ВКП, Комінтерну» [11, с. 6, 7, 9, 131, 134, 390; 17, с. 70, 71, 102, 104, 173, 177, 187, 314, 427, 458, 492, 547 - 549, 564 - 565, 568; 19, с. 32, 72, 83; 30, с. 3; 36, с. 9; 43, с. 96; 51, с. 55].

Політична мова комуністичної влади в Україні періоду непу відбила важливі риси культури організації, функціонування та діяльності КП(б)У. По-перше, її підлеглість, залежність від ВКП(б): «ЦК ВКП(б) - верховний господар, вирішувач долі партії», «українська організація - непорушна підпора, твердиня ленінського ЦК ВКП(б)», «КП(б)У проводить лінію ЦК ВКП(б)» [11, с. 131, 340, 390; 17, с. 3, 86, 102, 492, 547 - 549, 578; 32, с. 7, 9, 10, 236 - 237, 253; 36, с. 9, 30; 37, с. 13]. По-друге, - керівну роль компартії усіма сферами життя суспільства: «мудре, вміле, героїчне керівництво компартії», «керівні парторгани - найавторитетніші установи», «під проводом компартії», «ЦК ВКП(б) і ЦК

КП(б)У - бойові штаби перебудови всього суспільства», «вести боротьбу з тими, хто бажає вивести радянський апарат з-під впливу партії» [11, с. 51; 17, с. 114, 173, 176 - 177, 257; 19, с. 81; 32, с. 9, 337, 400; 37, с. 30].

Поруч з цим суттєвою особливістю радянської політичної мови, що відбила політико-культурні реалії радянського життя, була її сильна ідеологічна диференціація. Особливо різкими значимостями (політогемами, політичними концептами) характеризувалися противники правлячої партії, особи з її середовища, які відступали від партійних догм: «брехуни», «гній», «це убогість думки», «гниле болото». Суворі ідейна єдність, централізм КП(б)У і ВКП(б), нетерпимість до будь-яких інших партій та ідеологій відбилися в таких епітетах: гранітна, залізна, крицева, спаяна, згуртована, твердокам'яна компартія і партдисципліна, тверда політика, сталіне керівництво ЦК партії, монолітні загони, єдині, непорушні і спаяні сталеві лави КП(б)У, політична твердість, монолітні єдність і положення КП(б)У [11, с. 150 - 151; 13, с. 994, арк. 80; 17, с. 81, 494; 19, с. 3, 32, 38, 82; 32, с. 459; 36, с. 9, 366; 43].

Через мову виявляється зростаюча войовнича нетерпимість в партійному середовищі щодо самовираження і свободи слова. У період непу із року в рік офіційна полеміка, виступи проти інакомислячих ставали все більш грубими, а за змістом все більш нелояльними. Наприклад, ставлення до опозиціонерів на IX з'їзді КП(б)У (1925 р.) було таке: «це – теоретичне падіння», «невірний тон», «невіра в соціалізм», «розпеченим залізом витравити елементи, які порушують єдність партії», вести з ними «репресивну і виховну роботу» [11, с. 87, 150 - 160, 177, 194]. На X з'їзді КП(б)У (1927 р.) атмосфера стала більш непримиренною: «не дозволимо засмічувати і забруднювати лєнінізм», «не бажано слухати», «забирайтесь», «геть», «ганьба», «опозиція - табір ворогів робітничого класу і противників СРСР», «відправити опозиціонерів в Соловецький монастир», «випалити розпеченим залізом; виключити з партії, а по суті - у в'язницю» [17, с. 71, 75 - 76, 81, 103 - 104, 150, 152, 178 - 179, 206, 239, 547, 554, 564].

Через культивування жаху перед наклеюванням ярликів слова набували ореолу, починали панувати над суспільним життям. Зворотною стороною цього процесу було двомислення, самообмеження, острах правди і словесна ідеалізація існуючого режиму. В радянській офіційній політичній мові УСРР періоду непу усталені риторичні або поетичні настанови мали абсолютний пріоритет над інформацією, протиставлялися реальній дійсності. Самосхвалення, палкі, казенні епітети створювали особливий вид дійсності – казкову країну – сюрреальність: «Радянська система - краща в усьому світі», «ми створили тип держави, якого не знала історія на протязі усього людства», «СРСР та УСРР - батьківщина цілого світу», «компартія яскравою зіркою - зірницею світить в усьому світі своїм вченням», «ми маємо таке знаряддя, якого не має ніхто у світі, це - знаряддя лєнінізму», «краща із

кращих партія - ВКП(б)», «квітуча Україна», «наші робітники в будівництві національної політики, радянської влади і пролетарської диктатури є і мусять бути прикладом для інших народів», «тільки в СРСР здійснено самовизначення націй і забезпечено справжній зріст національної культури» [10, с. 9, 111, 317; 17, с. 202; 19, с. 52; 27, с. 187; 35, с. 54; 37, с. 13; 48, с. 364, 377 - 378].

В цілому масова малописьменність населення УСРР, членів КП(б)У, нерозуміння слів політичної термінології відкривало великі можливості для правлячих кіл у справі маніпуляції суспільною свідомістю, створювало підґрунтя для культивування необхідних для партійно-державної еліти образу життя і поведінки. Насичення політичним змістом педагогічних, художніх, наукових текстів періоду непу, зростання цієї тенденції з року в рік свідчить про таку рису політичної культури УСРР як придушення неофіційних ситуацій в контактах між владою і громадянином, посилення політичного контролю над суспільством, управління ним з метою забезпечення вузькоапаратних інтересів панівної верхівки на шкоду інтересам населення республіки. В цій радянській реальності слово вождя набувало абсолютного змісту, суттєво впливало на долю людини, визначало межі добра і зла, контури майбутнього.

Безапеляційне нав'язування більшовицької ідеології населенню УСРР, як стратегічне завдання влади, простежується у маніпулятивних тактиках, які використовувалися у сфері освіти, агітації та пропаганди та які відбили наступні вислови: «викувувати борців, тверду, сталеву ідеологію нового покоління», «починаючи з дитинства створювати нову людину - громадянина радянської республіки, будівника і борця за соціалізм», «виховувати пролетарську класову непримиренність, стійкого революційного комуністичного борця», «новий тип людини»; «обробляти», «втягувати», «вбивати, укорінати в голову»; «школи - кузні бойового пролетарського світорозуміння», «радянська школа має виховувати перманентного революціонера» [6, с. 86; 17, с. 596; 35, с. 31; 37, с. 13; 43, с. 97 - 102]. В педагогічній літературі розглядалося питання про «інстинкт боротьби у дітей», який необхідно було розвивати в інтересах соціалістичного будівництва. В кожній дитині вимагалось виховувати «творця-комуніста, що вміє своїм словом, своєю правдою стати на захист комуністичної правди, комуністичної краси» [51, с. 94 - 95]. Така практика маніпуляційного емоційно-психологічного впливу більшовицько-комуністичної системи політичного виховання, починаючи з раннього дитячого віку, виявилася досить ефективною. Наприклад, на початку січня 1925 р. три київських хлопця-школяра побили свого товариша за «контрреволюцію». Школа плодила «вислужування, доноси й політичну розпусту, самий кар'єризм та безкінечну слухняність». До роботи школа не привчала, забивала думку, виховувала «якихось нігілістів», «розбещене, позбавлене всякого ідеалізму і глибоко невігласне покоління» [20, с. 55, 121, 148, 181].

Важливою формою маніпуляції, що відповідала цільовим стратегічним настановам більшовицько-партійного керівництва був перегляд та зміна підходу до проблем соціальних зв'язків і особистої відповідальності, зміна цінностей та моральних норм суспільства, що також відбила офіційна мова Радянської України періоду непу. На місце старої моралі, що «вмерла, розкладається, гние» приходила нова класова «етика пролетаріату», що була «зобов'язана дати правила поведінки, корисні з точки зору революційної пролетарської доцільності». Існували тільки «революційна думка», «комуністична правда», «комуністична краса», «пролетарсько-класові ідеали і захоплення», «радянська, пролетарська совість», що мали з дитинства замінювати «безформені народні ідеали». Етичним вважалось все, що спиралось на норми і принципи «революційної доцільності», існувати «лише інтереси пролетарської революції, боротьби за визволення людства від експлуатації» [34, с. 14, 197, 220 - 221, 260 - 261, 274, 307; 37, с. 62; 51, с. 67, 79 - 81, 95]. Велась активна боротьба з релігією як світоглядною системою: заповідь «не красти» замінювалася етичною формулою «грабуї награвоване», що вважалось етичним, відповідало базовим нормам більшовицько-комуністичної влади, адже сприяло благо пролетарського колективу (колективізм), стійкій організації його влади (організація), підвищенню його боєздатності і свідомості (активізм, матеріалізм) [12, спр. 787, арк. 98 - 100]. В суспільній свідомості заповідь «не вбий». активно замінювалась настановами, що вбивство ворога революції, вбивство, здійснене організовано класовим колективом за розпорядженням класової влади, в ім'я порятунку пролетарської революції - законне, етичне. Тому всі дії держави в ім'я колективу та майбутнього щастя зводилися до моральної добродетності. Це виправдовувало аморальні вчинки, грабування, неповагу до людини, її внутрішнього світу та життя, виправдовувало насилля та репресії проти власного народу.

Пролетарсько-класовому перегляду підлягали сімейні стосунки, особисте життя, що приводило до штучного розмежування сімей [34, с. 300 - 302, 363 - 366]. В другій пол. 1920-х рр. партійна публіцистика активно почала закликати до контролю за приватним життям. Рекомендувалося «шанувати лише такого батька, який стоїть на революційно-пролетарській точці зору», «який захищає класові інтереси пролетаріату», «виховує дітей своїх в дусі вірності пролетарській боротьбі». Якщо не вдавалося перевиховати свого батька в такому дусі, то «революційним дітям не місце у таких батьків», їх треба покинути, адже «інтереси революційного класу важливіші за благо батька». Тим самим мілітаризована радянська політична культура не терпіла особу з поділеними правами та обов'язками, нормою існування ставав «радянський аскетизм», який визнавав особисте життя лише в суворо підконтрольних державі формах. Усе життя радянської людини (від особистого до суспільного) оголошувалося «класовим здобутком», «класовою власністю»: «наш побут – це наша класова пове-

дінка», «військовий табір зараз така сама частина пролетарського побуту і домашнього вогнища, як і виробництво», «сім'ю необхідно революціонізувати, опролетарізувати», «партія має право заглянути в сім'ю кожного з нас, проводити там свою лінію», навіть «статеве повинно в усьому підкорятися класовому», «статеве життя розглядається класом як соціальна, а не особиста функція, і тому приваблювати, перемагати в любовному житті має соціальна, класова гідність» [34, с. 373, 375]. У періоду непу мова йшла про «людській матеріал», «трудолюбці, селянські, робітничі, партійні, безпартійні, учительські, студентські маси», «сиру робітничо-селянську руду», «культурно і політично сирий матеріал партії», «натовп дітей», «пролетарські елементи», «елементи партії», «живу машину на фронті освіти» - учительство, «продукцію фронту освіти» [11, с. 8, 21, 175, 379; 12, спр. 583 арк. 10; 16, арк. 5зв., 8зв., 9, 9 зв., 11зв., 24зв.; 17, с. 439, 461, 468 - 469; 51, с. 65 - 66;]. В межах пануючої у радянському суспільстві ідеї колективного щастя індивідуалізм вважався аморальністю, розвивав «класове боягузтво», був «злочинним», мав «безпощадно пролетаріатом переслідуватися». Індивідуальність, особисті інтереси, інтелігентність наділялися негативними епітетами: «міщанський, буржуазний індивідуалізм», «міщанська інтелігенція», «гнилі, сентиментально-дурні інтелігенти», «слабонервові інтелігентські нитики», тощо. Навіть вождів компартії шанували і поважали доки вони вели правильну колективістську ленінську лінію, а не лінію окремих осіб [12, спр. 891, арк. 1; 13, спр. 409, арк. 106; 17, с. 72, 105, 206; 51, с. 76].

Сутність маніпулятивної стратегії більшовиків в Україні яскраво виявила себе у деформуванні процесів національно-культурного відродження, класово-прагматичному ставленні до національної культури та державності на тлі проведення у період непу політики українізації. В партійних документах більшовиків періоду непу чітко простежується вказівка на те, щоб перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти і виховання трудящих мас. В цілому, політика відносно української мови, як і взагалі уся політика українізації, мали директивно-бюрократичний характер, сприяли створенню сухої та утилітарної української мови, весь словник якої відбив зміну традиційних національних цінностей і норм на пролетарсько-класові. Така глибинна риса політичної культури більшовизму в Україні як національний нігілізм відбився в небажанні вживати в період непу саму назву «Україна», що було наслідком постулату про абсолютну єдність СРСР та його народного господарського комплексу. Вживались такі назви: «Південь», «Південний район», «Південно-Західний район», «Південний Гірничо-Промисловий район», «Південь Європейської Росії», «Південно-Російське господарство», «Південь Росії», «Південний округ», «Південь СРСР», «Південь європейської частини СРСР» [5, № 2, с. 47 - 48; 41, № 2, с. 75]. Таке ставлення до України пояснювало і той факт, що з санкції центрального партійного керівництва першими (у 1925-34 рр. - генеральними) секрета-

рями ЦК КП(б)У обиралися не українці – німець Е. Квірінг, єврей Л. Каганович, поляк С. Косіор. З Росії присилалася більшість партійних працівників вищого рангу і вони не вважали за необхідне вивчати і знати місцеву мову. За підсумками українізації на 1926 р. лише незначна частина партійних працівників відвідувала курси української мови. Доповіді, внутрішню переписку вони вели російською. Остання чулася усюди в наркоматах, виключенням був Наркомзем, Держвидав України та видавництво «Червоний шлях», деякі кооперативні установи. Систематичні (на 90%) зносини російською мовою з периферією деморалізуюче впливали на місцеві радянські органи та в багатьох випадках гальмували українізацію. Навіть більше – виявилася тенденція до деукраїнізації. Подібна дискримінація української мови лише поглиблювала існуючий політико-культурний розкол між українським суспільством та партією, сприяла росту суперечностей між русифікованим містом та українським селом.

У період непу поняття «українізація» та «боротьба з українським буржуазним націоналізмом» відбивали різні прояви єдиної політики правлячої партії. Поруч з дерусифікацією активно йшли процеси комунізації та пролетаризації суспільного і культурного життя республіки, боротьба з українською національною елітою, як носієм української національної самосвідомості та культури. Задоволення культурних потреб перетворювалось у радянізацію та ліквідацію українських національно-державницьких традицій. З часом вирішення національного питання та українізація все більше вступали в протиріччя з офіційною політикою, спрямованою на уніфікацію суспільно-політичного та культурного життя радянських республік, з ідеями пролетарського інтернаціоналізму.

Все це наочно ілюструє підхід центральної влади до УСРР як до звичайної провінції СРСР, спрямованість на фактичну втрату економічної і політичної незалежності республіки. Не випадково в офіційній пропаганді періоду непу найчастіше вживались слова «єдиний», «єдність». Вони характеризували сутність політичної та економічної системи радянської державності, її системи освіти та культури: «хто порушує єдність в партії - той ворог», «єдина легальна партія в країні», «єдність партії - запорука перемоги соціалізму в усьому світі», «завдання збереження єдності на терені союзних республік», «єдність профруху на терені усього СРСР», «єдина лінія ленінізму», «Радянська влада - єдина влада усіх трудящих». На території УСРР були єдині навчальні посібники, єдині плани та єдина система соціального виховання тощо [6, с. 115, 171; 11, с. 189, 337, 338, 348; 12, с. 870, арк. 4; 17, с. 71, 83 - 84, 181, 183, 187, 220, 314, 424, 492, 553, 554, 560, 561, 564, 565, 568; 19, с. 38, 73, 82; 32, с. 9, 198, 331; 36, с. 366; 37, с. 13, 29].

Висновки. Політичне маніпулювання являє собою один із засобів забезпечення стабільного функціонування політичної системи, мобілізації на підтримку існуючого режиму, за допомогою чого влада вирішує завдання забезпечення підтримки

суспільством цінностей, які вона транслює, тобто мобілізує на свій бік просту більшість суспільства, отримуючи тим самим право мобілізувати до підтримки іншу частину, але вже іншими засобами [24, с. 92 – 93]. Маніпуляція завжди пов'язана з цілеспрямованим впливом на людей для досягнення задалегідь спланованих результатів.

Реальне маніпулювання масовою політичною свідомістю з усією багатоманітністю стратегій і тактик є специфічною формою політичного процесу технології влади. В Радянській Україні періоду непу маніпулювання набуло офіційно-ідеологічного характеру. Так, починаючи з 1920-х рр., більшовицько-комуністична партія, через поступове встановлення контролю над усіма сферами суспільно-політичного життя, всеохоплюючої системи агітації та пропаганди визначала значення і вживання слів, монополізувала право створення фразеологічних штампів, що стало важливою маніпулятивною технологією, спрямованою на легітимізацію радянської політичної культури в Україні періоду непу. Тим самим створювалася диктатура офіційної мови, в якій мала знаходитися людина, як важливий аспект лінгвополітичної маніпулятивної стратегії більшовицької партії. За допомогою умовної фразеології, що підсилювалася наглядово-репресивною практикою держави, влада просуvalа офіційні політико-культурні конструкції всупереч народним бажанням і прагненням, показувала та доводила народним масам їх недостатній рівень для обговорення політичних проблем та ідеї, що було прерогативою всезнаючого та всевидячого партійного керівництва, важливою стратегією маніпулятивного впливу на населення. Такі стратегічно-цільові настанови партійно-комуністичного керівництва визначали дискурс функціонування мови в Радянській Україні 20-х рр., цілеспрямовано перетворювали людей з самостійною і оригінальною думкою на людей, позбавлених будь-яких моральних та духовних принципів.

Саме у формуванні нового радянсько-комуністичного світобачення, яке завуальовувалось почуттям колективізму та втілювалось шляхом встановлення повного контролю над інформаційним простором в країні, через створення нової мовної картини світу з класово-війовничими, месіанськими політичними смислами, дискредитацією опонентів, маніпуляцією духовністю, тобто вищими рівнями психіки (значенням життя, духовно-національними цінностями, почуттям обов'язку, цінностями сім'ї тощо) і полягала сутність використання маніпулятивних технологій для впровадження в свідомість людей достатньо жорстких більшовицько-війовничих класових стереотипів, що вело до зміни політичної свідомості мас, політичного образу світу, політичних ідеалів і політичного простору, загалом політичного конструювання світу в інтересах правлячої комуністичної партії. Виходячи з цього феномен політичного маніпулювання, маніпулятивних технологій, параметрів маніпулювання в історичній ретроспективі потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Список використаних джерел

1. Авченко В. Теория и практика политических манипуляций в современной России / В. Авченко [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://psyfactor.org/polman.htm>. – Загл. с экрана.
2. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер; [Пер. с нем.]. – М.: Республика, 1995. – 463 с.; Вебер М. Типы господства / М. Вебер [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.vusnet.ru/biblio/archive/weber_tipu Назва екрану; Михайловский Н. К. Герои и топа / Н. К. Михайловский // Избранные труды по социологии: в 2 т. / [В. В. Козловский (отв. ред.)]. – СПб.: Алтейя, 1998. – Т.2. – 406 с.; Московичи С. Наука о массах / С. Московичи [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://litresp.com/chitat/ru/%D0%9C/moskovichi-s/nauka-o-massah> – Назва з екрану; Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Эстетика. Философия культуры / [Вступ. ст. Г. М. Фридлендера; сост. В. Е. Багно]. – М.: Искусство, 1991. – С. 309–349; Соколов А. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие / А. Соколов. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. – 461 с.; Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер / Пер. с англ.; Науч. ред. Я. Н. Засурский. — М.: Мысль, 1980. – 325 с.
3. Вардин Ил. Пресса большевизма (Сб. статей) / Ил. Вардин. – Л.: Прибой, 1925. – 200 с.
4. В боротьбі за дітей. З наших здобутків. – К., 1928. – 90 с.
5. Волобуев М. До проблеми української економіки // Більшовик України / М. Волобуєв. – 1928. - № 2. – С. 46 – 72; № 3. – С. 42 – 63.
6. Второй съезд профсоюзов Украины. 3 – 8 ноября 1924 г. Стен. отчет. – Х.: Изд-е ВУСПС, 1924. – 232 с.
7. Вундт В. Этика. Исследование фактов и законов нравственной жизни: Пер. с нем. / В. Вундт. – СПб.: Изд-е журн. «Русское богатство», 1887. – 284 с.
8. Грачев Г. Манипулирование личностью: Организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. Грачев, И. Мельник. – М.: Мысль, 2006. – 153 с.
9. Гронская Н. Э. Языковые механизмы манипулирования массовым политическим сознанием / Н. Э. Гронская // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Сер. Международные отношения, политология, регионоведение. – 2003. № 1. – С. 220 - 231 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0200_West_MO_2003_1/22.pdf
10. Дев'ятий Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 3 – 10 травня 1925 р. Стен. звіт. – Х.: Видання Оргвідділу ВУЦВК'у, 1925. – 413 с.
11. Девятый съезд Коммунистической партии большевиков Украины. 6 – 12 декабря 1925 г. Стен. отчет. – Х.: Пролетарий, 1926. – 400 с.
12. Державний архів Одеської області (Далі ДАОО). Фонд П 3. Одеський губернський комітет КП(б)У (губком КП(б)У). Оп. 1. Спр. 583, 584, 787, 791, 869, 870, 891. – 1920 – 1925 рр.
13. ДАОО. Фонд П 7. Одеський окружний комітет КП(б)У (окружний комітет). Оп. 1. Спр. 409, 410, 411, 694, 994, 1057, 1999, 2196, 2212, 2416, 2417. – 1923 – 1930 рр.
14. Державний архів Харківської області (Далі ДАХО). Фонд П 1. Харківський губернський комітет КП(б)У. Оп. 1. Спр. 141, 734, 911, 1180. – 1919 – 1925 рр.
15. ДАХО. Фонд Р 1964. Золочівський районний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Золочів. Оп. 1. Спр. 150. – 1923 – 1932 рр.
16. ДАХО. Фонд П 20. Ленінський райком компартії України м. Харкова. Оп. 1. Спр. 70. – 1920 – 1941 рр.
17. Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20 – 29 листопада 1927 р. Стен. звіт. – Х. Держвидав України, 1928. – 620 с.
18. Доценко Е. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Доценко. – М.: ЧеРо, Изд-во МГУ, 1997. – 344 с.
19. Друга конференція КП(б)У. 9 – 14 квітня 1929 р. Стен. звіт. – Х.: ДВУ, 1929. – 477 с.
20. Єфремов С. О. Щоденники, 1923 - 1929 / С. О. Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.
21. Загурська С. М. Масова свідомість як засіб утвердження влади / С. М. Загурська // Гілея: науковий вісник. - 2016. - Вип. 111. - С. 166-170 [Електронний ресурс] – Режим доступу: file:///D:/Downloads/gileya_2016_111_44.pdf
22. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза – М.: Изд-во: Эксмо, 2005. – 832 с.
23. Князева И. В. Манипуляция общественным сознанием: сущность, исторические формы, трансформация: социально-философский анализ: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Князева Ирина Васильевна. – Воронеж, 2011. – 22 с. [Электронный ресурс] – Режим доступу: https://new-dissert.ru/_avtoreferats/01004978378.pdf
24. Королев Н. О. Политическое манипулирование в системе научного знания о политических процессах / Н. О. Королев // Вестник российского университета дружбы народов. Сер. Политология. – 2012. – № 4. – С. 87 - 94 [Электронный ресурс] – Режим доступу: <file:///D:/Downloads/politicheskoe-manipulirovanie-v-sisteme-nauchnogo-znaniya-o-politicheskikh-protsessah.pdf>
25. Красное слово. Лит. – худ. журн. Всеукр. союза пролет. писателей (ВУСПП). - 1927. - № 1 – 8; 1928. - № 1 – 8; 1929. - № 1 – 12; 1930. - № 1 – 12.
26. Левицька І. М. Проблема еволюції феномену маніпуляції: культурно-історичний аспект / І. М. Левицька // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер.: Педагогічні та психологічні науки. – 2014. – № 4(73). С. 439 – 452.
27. Мандрыка А. М. Первый Всеукраинский съезд рабфаков // Путь просвещения / А. М. Мандрыка. – 1923. - № 6 (14). – С. 180 – 220.
28. Мельник Е. А. Людина в системі маніпулятивних процедур: ритуал та етикет / Е. А. Мельник // Гуманітарний часопис Харківського авіаційного інституту. – Х.: Вид-во Харківського авіаційного інституту, 2015. – № 2. – С. 25–30 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/609354.pdf>
29. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К.: Стило, 1998. – 278 с.
30. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: М. І. Панчук та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – 559 с.
31. Немоловский Ив. «Фронт просвещения – важнейший фронт» (Заметки из поездки по Донбассу 13 – 25 января) / Ив. Немоловский // Путь просвещения. – 1923. – № 2. – С. 160 – 176.
32. Одинадцятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 5 – 15 червня 1930 р. Стен. звіт. – Х.: Держвидав України, 1930. – 773 с.
33. Освітній фронт (Матеріали до перевиборів рад). – Х.: Державне видавництво України, 1926. – 24 с.
34. Партийная этика: (Документы и материалы дискуссии 20-х годов) / Под ред. А. А. Гусейнова и др. – М.: Политиздат, 1989. – 509 с.
35. Перепідготовка вчительства України: Збірник матеріалів / За ред. Е. А. Равича-Щерба. – Х.: ДВУ, 1925. – 266 с.
36. Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У. 17 – 21 жовтня 1926 року. Стен. звіт. – Х.: Держвидав України, 1926. – 409 с.
37. Перший Всеукраїнський учительський з'їзд в Харкові (5 – 11 січня 1925 р.). Стен. звіт. – Х.: Держвидав України, 1925. – 160 с.
38. Пулю Ю. В. Истоки и генезис феномена манипулирования / Ю. В. Пулю // Известия рос. гос. пед. ун-та

- им. А. И. Герцена. Сер. Общественные и гуманитарные науки. – 2008. – Т. 11. – № 72. – С. 15 – 25 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <file:///D:/Downloads/istoki-igenezis-fenomena-manipulirovaniya.pdf>
39. Рабочий праздник 1 Мая. Листовка Харьковско-го губкома КСМУ и Горкома юных спартаковцев. – Х.: Путь просвещения, 1923. – 8 с.
40. Революция и культура: Сб. выдержек из речей и статей. – Днепропетровск: Изд-е Днепропетровского ОКЛКСМУ, 1928. – 44 с.
41. Річицький Анд. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (Відповідь Мих. Волобуєву) / Анд. Річицький // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 73 – 93; № 3. – С. 64 – 84.
42. Руда О. Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія / О. Г. Руда. К., 2012. – 232 с.
43. Селищев А. Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917 – 1926) / А. Селищев. – М.: Работник Просвещения, 1928. – 248 с.
44. Стенографический отчет Харьковской окружной конференции КП(б)У (31 октября – 10 ноября 1925 г.). – Х.: Пролетарий, 1925. – 379 с.
45. Франке Г. Манипулируемый человек / Герберт Франке. – М.: Мысль, 1978. – 327 с.
46. Цветков О. М. Политическое манипулирование: Природа и особенности в различных типах политических систем: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 23.00.03 / Цветков Олег Михайлович. – Москва, 1996. – 150 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.dslib.net/polit-kultura/politicheskoe-manipulirovanie.html>
47. Цільмак О. М., Журжа Ю. І. Форми маніпуляції суспільною свідомістю в історичному контексті / О. М. Цільмак, Ю. І. Журжа // Південноукраїнський правничий часопис. – 2015. – № 3. – С. 178 – 180 [Електронний ресурс] – Режим доступа: file:///D:/Downloads/Pupch_2015_3_55.pdf
48. Четверта сесія ВУЦВК рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів X скликання. Стен. звіт та постанови. – Х.: Видання Оргінстру ВУЦВК, 1928. – 525 с.
49. Шейнов В. П. Психология манипулирования / В. П. Шейнов. – Минск: Харвест, 2009. – 704 с.
50. Юнаки ідуть...: Збірка пісень: Юнацькі та комсомольські пісні. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 44 с.
51. Яновская Э. Сказка, как фактор классового воспитания // Путь просвещения. – 1923. – № 4 (12). – С. 55 – 95.
4. V borotbi za ditej. Z nashih zdobutkiv. – K., 1928. – 90 s.
5. Volobuyev M. Do problemi ukrajinskoyi ekonomiki // Bilshovik Ukrayini / M. Volobuyev. – 1928. – № 2. – S. 46 – 72; № 3. – S. 42 – 63.
6. Vtoroj sezid profsoyuzov Ukrainy. 3 – 8 noyabrya 1924 g. Sten. otchyot. – H.: Izd-e VUSPS, 1924. – 232 s.
7. Vundt V. Etika. Issledovanie faktov i zakonov npravstvennoj zhizni: Per. s nem. / V. Vundt. – SPb.: Izd-e zhurn. «Russkoe bogatstvo», 1887. – 284 s.
8. Grachev G. Manipulirovanie lichnostyu: Organizaciya, sposoby i tehnologii informacionno-psihologicheskogo vozdejstviya / G. Grachev, I. Melnik. – M.: Mysl, 2006. – 153 s.
9. Gronskeya N. E. Yazykovye mehanizmy manipulirovaniya massovym politicheskim soznaniem / N. E. Gronskeya // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo. Ser. Mezhdunarodnye otnosheniya, politologiya, regionovedenie. – 2003. № 1. – S. 220 – 231 [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0200_West_MO_2003_1/22.pdf
10. Dev'yatij Vseukrajinskij z'yizid rad robitnichih, selyanskih ta chervonoarmijskih deputativ. 3 – 10 travnya 1925 r. Sten. zvit. – H.: Vidannya Orgviddil VUCVK'у, 1925. – 413 s.
11. Devyatij sezid Kommunisticheskoy partii bolshevikov Ukrainy. 6 – 12 dekabrya 1925 g. Sten. otchyot. – H.: Proletarij, 1926. – 400 s.
12. Derzhavnij arhiv Odeskoyi oblasti (Dali DAOO). Fond P 3. Odeskij gubernskij komitet KP(b)U (gubkom KP(b)U). Op. 1. Spr. 583, 584, 787, 791, 869, 870, 891. – 1920 – 1925 rr.
13. DAOO. Fond P 7. Odeskij okruzhnij komitet KP(b)U (okruzhnij komitet). Op. 1. Spr. 409, 410, 411, 694, 994, 1057, 1999, 2196, 2212, 2416, 2417. – 1923 – 1930 rr.
14. Derzhavnij arhiv Harkivskoyi oblasti (Dali DAHO). Fond P 1. Harkivskij gubernskij komitet KP(b)U. Op. 1. Spr. 141, 734, 911, 1180. – 1919 – 1925 rr.
15. DAHO. Fond R 1964. Zolochivskij rajonnij vikonavchij komitet Rad robitnichih, selyanskih i chervonoarmijskih deputativ, m. Zolochiv. Op. 1. Spr. 150. – 1923 – 1932 rr.
16. DAHO. Fond P 20. Leninskij rajkom kompartiji Ukrainy m. Harkova. Op. 1. Spr. 70. – 1920 – 1941 rr.
17. Desyatij z'yizid Komunistichnoyi partiji (bilshovikiv) Ukraini. 20 – 29 listopada 1927 r. Sten. zvit. – H. Derzhvidav Ukraini, 1928. – 620 s.
18. Docenko E. Psihologiya manipuljacii: fenomeny, mehanizmy i zashita / E. Docenko. – M.: CheRo, Izd-vo MGU, 1997. – 344 s.
19. Druga konferenciya KP(b)U. 9 – 14 kvitnya 1929 r. Sten. zvit. – H.: DVU, 1929. – 477 s.
20. Yefremov S. O. Shodenniki, 1923 - 1929 / S. O. Yefremov. – K.: ZAT «Gazeta «RADA», 1997. – 848 s.
21. Zagurska S. M. Masova svidomist yak zasib utverdzhennya vladi / S. M. Zagurska // Gileya: naukovij visnik. – 2016. – Vip. 111. – S. 166-170 [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: file:///D:/Downloads/gileya_2016_111_44.pdf
22. Kara-Murza S. G. Manipulyaciya soznaniem / S. G. Kara-Murza – M.: Izd-vo: Eksmo, 2005. – 832 s.
23. Knyazeva I. V. Manipulyaciya obshestvennym soznaniem: sushnost, istoricheskie formy, transformaciya: socialno-filosofskij analiz: avtoref. dis. ... kand. filoz. nauk: 09.00.11 / Knyazeva Irina Vasilevna. – Voronezh, 2011. – 22 s. [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: <https://new-disser.ru/avtoreferats/01004978378.pdf>
24. Korolev N. O. Politicheskoe manipulirovanie v sisteme nauchnogo znaniya o politicheskijh processah / N. O. Korolev // Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Ser. Politologiya. – 2012. – № 4. – S. 87 - 94 [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: <file:///D:/Downloads/politicheskoe-manipulirovanie-v-sisteme-nauchnogo-znaniya-o-politicheskijh-protsessah.pdf>

References

1. Avchenko V. Teoriya i praktika politicheskijh manipulacij v sovremennoj Rossii / V. Avchenko [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: <http://psyfactor.org/polman.htm>. – Zagl. s ekrana.
2. Buber M. Dva obraza very / M. Buber; [Per. s nem.]. – M.: Respublika, 1995. – 463 s.; Veber M. Tipy gospodstva / M. Veber [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: [https://litresp.com/chitat/ru/%D0%9C/moskovichi-s/nauka-o-massah](http://www.vusnet.ru/biblio/archive/weber_tipu_Nazva_ekranu; Mihajlovskij N. K. Geroi i topa / N. K. Mihajlovskij // Izbrannye trudy po sociologii: v 2 t. / [V. V. Kozlovskij (otv. red.)]. – SPb: Alteja, 1998. – T.2. – 406 s.; Moskovichi S. Nauka o massah / S. Moskovichi [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: <a href=) – Nazva z ekranu; Ortega-i-Gasset H. Vosstanie mass / H. Ortega-i-Gasset // Estetika. Filosofiya kultury / [Vstup. st. G. M. Fridlendera; sost. V. E. Bagno]. – M.: Iskusstvo, 1991. – S. 309–349; Sokolov A. Obshaya teoriya socialnoj kommunikacii: Uchebnoe posobie / A. Sokolov. – SPb.: Izd-vo Mihajlova V. A., 2002. – 461 s.; Shiller G. Manipulyatory soznaniem / G. Shiller / Per. s angl.; Nauch. red. Ya. N. Zaslurskij. — M.: Mysl, 1980. – 325 s.
3. Vardin Il. Pressa bolshevizma (Sb. statej) / Il. Vardin. – L.: Priboj, 1925. – 200 s.

25. Krasnoe slovo. Lit. – hud. zhurn. Vseukr. soyuza prolet. pisatelej (VUSPP). – 1927. – № 1 – 8; 1928. – № 1 – 8; 1929. – № 1 – 12; 1930. – № 1 – 12.
26. Levicka I. M. Problema evolyuciyi fenomenu manipulyaciyi: kulturno-istorichnij aspekt / I. M. Levicka // Zbirnik naukovih prac Nacionalnoyi akademiyi Derzhavnoyi prikordonnoyi sluzhbi Ukraini. Ser.: Pedagogichni ta psihologichni nauki. – 2014. – № 4(73). S. 439 – 452.
27. Mandryka A. M. Pervyj Vseukrainskij sezid rabfakov // Put prosvesheniya / A. M. Mandryka. – 1923. – № 6 (14). – S. 180 – 220.
28. Melnik E. A. Lyudina v sistemi manipulyativnih procedur: ritual ta etiket / E. A. Melnik // Gumanitarnij chasopis Harkivskogo aviacijnogo institutu. – H.: Vid-vo Harkivskogo aviacijnogo institutu, 2015. – № 2. – S. 25–30 [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/609354.pdf>
29. Nagorna L. P. Politichna kultura ukrajinskogo narodu: istorichna retrospektiva i suchasni realiyi / L. P. Nagorna. – K.: Stilos, 1998. – 278 s.
30. Nacionalni vidnosini v Ukraini u HH st.: Zb. dokumentiv i materialiv / Uporyad.: M. I. Panchuk ta in. – K.: Nauk. dumka, 1994. – 559 s.
31. Nemolovskij Iv. «Front prosvesheniya – vazhnejshij front» (Zametki iz poezdki po Donbassu 13 – 25 yanvarya) / Iv. Nemolovskij // Put prosvesheniya. – 1923. – № 2. – S. 160 – 176.
32. Odinadcyatij z'yizd Komunistichnoyi partiyi (bilshovikov) Ukraini. 5 – 15 chervnya 1930 r. Sten. zvit. – H.: Derzhvidav Ukraini, 1930. – 773 s.
33. Osvitnij front (Materiali do perevivoriv rad). – H.: Derzhavne vidavnicтво Ukraini, 1926. – 24 s.
34. Partijnaya etika: (Dokumenty i materialy diskussii 20-h godov) / Pod red. A. A. Gusejnova i dr. – M.: Politizdat, 1989. – 509 s.
35. Perepidgotovka vchitelstva Ukraini: Zbirnik materiyaliv / Za red. E. A. Ravicha-Sherba. – H.: DVU, 1925. – 266 s.
36. Persha Vseukrainska konferenciya KP(b)U. 17 – 21 zhovtnya 1926 roku. Sten. zvit. – H.: Derzhvidav Ukraini, 1926. – 409 s.
37. Pershij Vseukrainskij uchitelskij z'yizd v Harkovi (5 – 11 sichnya 1925 r.). Sten. zvit. – H.: Derzhvidav Ukraini, 1925. – 160 s.
38. Puyu Yu. V. Istoki i genezis fenomena manipulyrovaniya / Yu. V. Puyu // Izvestiya ros. gos. ped. un-ta im. A. I. Gercena. Ser. Obshestvennye i gumanitarnye nauki. – 2008. – T. 11. – № 72. – S. 15 – 25 [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: <file:///D:/Downloads/istoki-i-genezis-fenomena-manipulirovaniya.pdf>
39. Rabochij prazdnik 1 Maya. Listovka Harkovskogo gubkoma KSMU i Gorkoma yunyh spartakovcev. – H.: Put prosvesheniya, 1923. – 8 s.
40. Revolyuciya i kultura: Sb. vyderzhkek iz rechej i statej. – Dnepropetrovsk: Izd-e Dnepropetrovskogo OKLKSMMU, 1928. – 44 s.
41. Richickij And. Do problemi likvidaciyi perezhitkiv koloniyalnosti ta nacionalizmu (Vidpovid Mih. Volobuyevu) / And. Richickij // Bilshovik Ukraini. – 1928. – № 2. – S. 73 – 93; № 3. – S. 64 – 84.
42. Ruda O. G. Movne pitannya yak ob'yekt manipulyativnih strategij u suchasnomu ukrajinskomu politichnomu diskursi: monografiya / O. G. Ruda. K., 2012. – 232 s.
43. Selishev A. Yazyk revolyucionnoj epohi. Iz nablyudenij nad russkim yazykom poslednih let (1917 – 1926) / A. Selishev. – M.: Rabotnik Prosvesheniya, 1928. – 248 s.
44. Stenograficheskij otchyt Harkovskoj okruzhnoj konferencii KP(b)U (31 oktyabrya – 10 noyabrya 1925 g.). – H.: Proletarij, 1925. – 379 s.
45. Franke G. Manipuliruemyj chelovek / Gerbert Franke. – M.: Mysl, 1978. – 327 s.
46. Cvetkov O. M. Politicheskoe manipulyrovanie: Priroda i osobennosti v razlichnyh tipah politicheskikh sistem: avtoref. dis. ... kand. filos. nauk: 23.00.03 / Cvetkov Oleg Mihajlovich. – Moskva, 1996. – 150 s. [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: <http://www.dslib.net/polit-kultura/politicheskoe-manipulirovanie.html>
47. Cilmak O. M., Zhurzha Yu. I. Formi manipulyaciyi suspilnoyu svidomistyu v istorichnomu konteksti / O. M. Cilmak, Yu. I. Zhurzha // Pivdenoukrainskij pravnichij chasopis. – 2015. – № 3. – S. 178 – 180 [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: file:///D:/Downloads/Pupch_2015_3_55.pdf
48. Chetverta sesiya VUCVK rad robotnichih, selyanskih ta chervonoarmijskikh deputativ H sklikannya. Sten. zvit ta postanovi. – H.: Vidannya Orginstru VUCVK, 1928. – 525 s.
49. Shejnov V. P. Psihologiya manipulyrovaniya / V. P. Shejnov. – Minsk: Harvest, 2009. – 704 s.
50. Yunaki idut...: Zbirka pisen: Yunacki ta komsomolski pisni. – H.: Knigospilka, 1925. – 44 s.
51. Yanovskaya E. Skazka, kak faktor klassovogo vospitaniya // Put prosvesheniya. – 1923. – № 4 (12). – S. 55 – 95.